

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ

**IV. ULUSLARARASI
ŞEYH ŞA'BÂN-I VELÎ SEMPOZYUMU**

-HANEFÎLİK-MÂTURÎDÎLİK-

05-07MAYIS 2017

CİLT 2

Kastamonu Üniversitesi
IV. Uluslararası
Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu
-Hanefilik-Mâturîdîlik-

EDİTÖRLER

Yrd. Doç. Dr. Cengiz ÇUHADAR

Yrd. Doç. Dr. Mustafa AYKAÇ

Arş. Gör. Yusuf KOÇAK

(Kastamonu Üniversitesi, Türkiye)

ISBN: 978-605-4697-06-9 (Tk)

978-605-4697-08-3 (2.c)

Aralık 2017, Kastamonu

Baskı: Kastamonu Üniversitesi Matbaası

Eserde yayımlanan bildiri metinlerinde ileri sürülen görüşlerin
ilmî ve hukuki sorumluluğu bildiri sahiplerine aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz. Her hakkı saklıdır.

MATÜRİDİ'NİN TE'VİLÂTÜ'L-KUR'ÂN'DA MU'TEZİLE'Yİ TENKİT METODU(Aslah Görüşü Bağlamında Bir Çalışma) Criticism Method of Maturidi Againsts Mu'tazila in Ta'wilat al-Qur'an (An Analysis in the Context of the View of Aslah)

Muhammed Eşref AYTAÇ¹

Özet

Mu'tezile, Mâtürîdî'nin yaşadığı dönemde İslam coğrafyasındaki en etkili mezheplerden biridir. Pek çok i'tikâdî görüşte sünnî kelam anlayışına muhalif tutum sergileyen bu mezhebi diğer mezheplerden ayıran temel husus, Mu'tezile'nin *Usûlü Hamse*'ye olan bağlılığıdır. Beş esas anlamına gelen *Usûlü Hamse: Tevhid, Adalet, Va'd ve Va'id, Menzile Beyne'l-Menziletayn ve Emri bi'l-Ma'rûf Nehyi ani'l-Münker* ilkelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Mezkûr ilkeler vazgeçilmez bir prensip olarak görüldüğü için zahiri anlam itibarıyla beş esasa ters düşen âyetler Mu'tezile tarafından tevil edilmiştir. Böyle tevilleri hem usûl hem de itikad açısından sakıncalı bulan Mâtürîdî'nin, *Te'vilâtü'l-Kur'an*'da Mu'tezilî esasları ve yorumları aklî ve naklî delillerle eleştirdiği görülmektedir. İlgili eserinde tenkide konu olan temel görüşleri; *Allah'ın sıfatları, aslah, hidâyet, kulların fiillerinin yaratılması, istitâat, menzile beyne'l-menziletayn, şefâat ve ecel* şeklinde tasnif etmek mümkündür.

Adalet ilkesinin bir sonucu olarak ortaya çıkan *aslah prensibi*, Allah'ın kulları için en iyiyi yaratması anlamına gelmektedir. *Aslah*'ın Allah'a vacip olduğunu söyleyen Mu'tezile'nin bu görüşü *Te'vilâtü'l-Kur'an*'da en çok eleştirilen görüştür. Nitekim bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla Mu'tezile'yi eleştirirken 306 âyet kullanan Mâtürîdî, bu âyetlerden 114 tanesini Mu'tezile'nin *aslah* görüşünü eleştirmek için kullanmıştır. Dolayısıyla Mâtürîdî'nin Mu'tezile'yi eleştirirken kullandığı yöntemleri inceleyeceğimiz bu çalışma, genel olarak mezkûr görüş hakkındaki tenkitler bağlamında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mâtürîdî, Te'vilât, Mu'tezile, Eleştiri, Tefsir, Metot

Abstract

Mu'tazila was one of the most influential doctrines in Islamic world in the time of al-Maturidi. The main characteristic amongst many negative approaches in general that divides Mu'tazila from Sunni kalam understanding is their engagement with usul al-khamsa. The usul al-khamsa or five principles consists of *Tawhid, Adalah, Va'd and Va'id, Manzilah Bayna'l Manzilatayn and Amr bi'l Ma'ruf Nahy ani'l Munkar*. Due to the fact that these principles are indispensable, any verse from Qur'an that seemingly in contradiction to these principles are interpreted by the Mu'tazila. On the other hand Maturidi finds their so called approach and interpretations damaging in terms of method and creed of Islam thus criticizes them from both rational and transmitted evident in at-Ta'wilat. From this point, it seems possible to make a classification of his criticism according to at-Ta'vilat as follows: adjectives attributed to Allah, aslah, hedayah, creation of men's deeds, istitaat, manzilah bayn al manzilatayn, shafaat, and acal.

The principle of aslah which comes into being as a result of adalah means that Allah creates the best for his servants. This claim of Mu'tazila that aslah is a necessity for Allah is the most criticized one in at-Ta'vilat. In fact, as far as we can see, Maturidi uses 306 verses from Qur'an to criticize Mu'tazila of which 114 verses solely are used to undermine the idea

1 Arş. Gör, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, aytacesref@gmail.com

of aslah. In this paper, the criticism method of Maturidi is outlined by focussing on his approach to aslah issue that claimed by Mu'tazila.

Keywords: Maturidi, at-Ta'vilat, Mu'tazila, Criticism, Method.

GİRİŞ

İmam Mâtürîdî Fıkıh, Kelam ve Tefsir gibi muhtelif alanlarda eserler yazmış çok yönlü bir âlimdir. Ancak bu eserlerden yalnızca iki tanesi günümüze ulaşabilmiştir. Bunlardan biri Hanefî kelâm ekolünü sistematik halde özetlediği Kitâbü't-Tevhîd adlı kitabıdır. Diğer eser ise Tefsir alanında yazmış olduğu Te'vîlâtü'l-Kur'ân'dır. Her iki eserde Mâtürîdî'nin Kelam alanındaki yetkinliği ve tartışmacı yönü dikkat çekmektedir. Şüphesiz ki O'nun bu münakkid tavrının gelişiminde yaşamış olduğu dönemin etkisi büyüktür. Zira Mâtürîdî'nin içinde bulunduğu coğrafya Budizm, Zerdüştlük, Hıristiyanlık, Maniheizm gibi Gayrimüslim unsurların yanı sıra Şîa, Mu'tezile, Kerramiyye, Mürcie ve Hariciyye gibi muhtelif mezheplere de ev sahipliği yapmıştır. Dolayısıyla bu kadar farklı inanç unsurunun bir arada bulunduğu bir bölgede kelâmî ve felsefî tartışmalar kaçınılmaz hale gelmiştir. İmâm Mâtürîdî'nin mevcut tartışma kültürü içerisinde yetiştiğini ve muhataplarının Ehl-i kible kadar Gayrimüslim unsurlardan oluştuğu dikkate alındığında, onun eserlerindeki eleştirel tavrının sebebini ve aklî delillere niçin bu kadar önem verdiğini anlamak zor değildir (Bebek:2006, 18). Öte yandan bu durumun Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın dirâyet yönünü tetiklediği, hatta bu metotla yazılmasının sebeplerinden biri olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla Mâtürîdî'nin dirâyet anlayışını bir bütün olarak kavramak isteyen araştırmacıların, onun tenkit vesilesiyle kullandığı istidlal metotlarına hâkim olması gerekmektedir. Biz de bu maksatla tebliğimizde ilgili metotların bir kısmını tespit etmeye ve örneklerle incelemeye çalışacağız.

Mâtürîdî'nin savunduğu Sünnî Kelam sistemine muhalefet eden en etkili mezhep Mu'teziledir. Bu sebeple Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'da bazen dolaylı olarak bazen de doğrudan en çok eleştirdiği fikri akım Mu'tezile olmuştur. Dolayısıyla Mâtürîdî'nin tenkit metodunu anlayabilmek için konuyu onun en çok eleştirdiği mezhebin yine en çok tenkit ettiği görüşü bağlamında işlemek yerinde olacaktır. Bu sebeple Mâtürîdî'nin Mu'tezile'ye bakış açısına ve eleştirdiği i'tizâlî görüşlere kısaca değinmek istiyoruz. Te'vîlâtü'l-Kur'ân'da Mu'tezile'nin görüşleri aktarılırken çoğu zaman "Mu'tezile", "Mezhebü'l-Mu'tezile" ve "Ehl-i İ'tizâl" kavramları kullanılmakla birlikte nadiren de olsa isim vermeden Mu'tezilî fikirlerden bahsedilmiştir (el-Mâtürîdî, 2005, VI, 128). Diğer yandan Mâtürîdî, mezhebin genel görüşü olmasa da Mu'tezilî bazı bilginlerin görüşlerini isim vererek onları tenkit etmeyi ihmal etmemiştir. Mu'tezile'nin Basra ekolünden Ebû Bekr el-Esamm (ö.200/816), Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (ö.235/849) ve Ebû Ali el-Cübbâî (ö.303/916) ile Bağdat ekolünden Ca'fer b. Harb (ö.236/850) ve Ebû'l-Kâsım el-Ka'bi' (ö.319/931) Te'vîlâtü'l-Kur'ân'da ismen zikredilen Mu'tezilî bilginlerdir (Aytaç, 2015, 5).

Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'da Mu'tezile'yi eleştirdiği meseleleri genel olarak sıfatlar, aslah, hidâyet, kulların fiillerinin yaratılması, istitâat, menzile beyne'l-menziletayn, şefaât ve ecel şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Mezkûr meselelerdeki i'tizâlî görüşler arasında en çok tenkit ettiği konu ise Mu'tezile'nin aslah görüşüdür. Aslah, sözlükte "*fesadın zıttı, iyi ve uygun olan*" manasındaki "*salah*" kelimesinden türetilmiştir (el-Ferâhidî, 1988, 117; İbn Manzûr, t.y., 516). Terim olarak ise "*Allah'ın kullar hakkında en iyi ve en güzel olanı yaratması*" manasında kullanılmaktadır. Dirâr b. Amr (ö.200/815) ve Bişr b. Mu'temir (ö.210/825) haricindeki Mu'tezilîler aslahın Allah'a vacip olduğuna hükmetmişlerdir. Çünkü onlara göre kulları hakkında aslahı terk etmesi, yaratıcının ya zulmetmesi ya da cimrilik yapması demektir. Allah'ın adil ve cömert olduğunu vurgulayan Mu'tezile, aslahın yaratılmasının bu sıfatların bir gereği olduğunu savunmuştur. Buna binaen aslahı vacip görmenin, Mu'tezile'nin ilahi hikmeti aslah ile eş değer tutmasının bir neticesi olduğunu söylemek mümkündür (el-Kâdî, 1998, 132).

Aslahın varlığında müttefik olan Mu'tezile keyfiyetinde ihtilaf etmiş, aslah bağlamında Allah'ın sıfatlarını farklı şekillerde yorumlayan Mu'tezilî bilginler olmuştur.

Nitekim Mu'tezile'den Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'a göre Allah Teâlâ kulları için en iyi ve en uygun olanı yaratmış, hatta bu hususta bütün kudretini sarf etmiştir. Bu sebeple hali hazırdakinden daha iyisini yaratmaya muktedir değildir. Çünkü zaten nezdindeki bütün fazlı ve iyiliği vermiştir. Nazzâm'a (ö.231/845) göre ise Allah Teâlâ kulları için en uygun olanı yaratmış olsa da daha uygununu yaratmaya kadirdir (el-Eşarî, I, 316). Bu noktada hemen ifade etmemiz gerekir ki, Mâtürîdî'nin Te'vîlâtül'-Kur'an'da Mu'tezile genellemesiyle tenkit ettiği aslah anlayışı, daha çok Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf'ın savunduğu aslah anlayışıdır. Zira Mâtürîdî ilahi hikmeti aslah olarak görmeyi eleştirmişse de onun bu husustaki tenkitlerinin büyük çoğunluğu sıfatları sınırlı bir ilah betimlemesinde bulunan Mu'tezilî tasavvur üzerine olmuştur. Dolayısıyla bundan sonra Mâtürîdî'nin tenkit yöntemlerini tespit ederken sıralayacağımız örneklerin, genel olarak Allâf ve onun gibi düşünenlerin aslah anlayışını reddetmek üzere getirilmiş olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir.

1. Tefsir Usûlü Açısından Eleştirmek

Mâtürîdî'nin Mu'tezile'nin kendi prensipleri gereği bazı âyetleri zahiri anlamla ilişkisini kesen tevillerde bulunmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Nitekim Mu'tezile aslahanlayışından hareketle kabîh (çirkin) fiillerin Allah tarafından yaratılmayacağını iddia etmiştir. Çünkü onlara göre çirkinin yaratılması da murad edilmesi de çirkindir. (el-Kâdî, 1998, 80). Dolayısıyla Allah'a bilfiil veya bilkuvve isnat edilen kabîh fiilleri zahiri anlam itibariyle anlamak mümkün değildir. Bu bağlamda bazı âyetlerde ihtidaya engel teşkil edecek şekilde Allah'ın kullarının kalplerini mühürlemesi, kulaklarına ağırlık vermesi şeklindeki ifadelerin zahiri manasıyla anlaşılması doğru değildir. Aynı gerekçeyle Mu'tezile Kur'an'da Allah'a isnat edilen saptırmak, eğiltmek ve azdırmak gibi fiillerin hakiki anlamda kullanılmadığını iddia etmiştir. Fakat Mâtürîdî'ye göre bu tür âyetlerin tevil edilmesi yanlıştır. Nitekim ilgili âyetlerde zahiri manayı değiştirmeyi gerektirecek bir karîne bulunmamaktadır. Diğer yandan kulların kötü fiilleri tercihlerinin bir neticesi olarak haklarında şerrin yaratılması mümkündür. Mâtürîdî'ye göre Mu'tezile bu tevilleri yaparken Kur'an'ın bütünlüğünü görmezden gelmektedir. Örneğin onlardan bazıları “فَبِمَا أَغْوَيْتَنِي لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ” (7/A'râf/16). “Beni azdırdığın için andolsun ki ben de onlara karşı (onları saptırmak için) senin doğru yoluna oturacağım” âyetinde “azdırmak” fiilini Allah'a isnat edenin şeytan olduğunu vurgulamış ve onun sözüne güven olmayacağını dolayısıyla bu fiilin hakiki manada Allah'a isnat edilemeyeceğini savunmuştur. İmam Mâtürîdî bu iddiaya karşı “azdırmak” fiilini Allah Teâlâ'ya Hz. Nuh'un isnat ettiği “وَلَا يَنْفَعُكُمْ نُصْحِي إِنْ أَرَدْتُ أَنْ أَنْصَحَ لَكُمْ إِنْ كَانَ اللَّهُ يُرِيدُ أَنْ يُغْوِيَكُمْ” (11/Hud/34) “Eğer Allah sizi azdırmak istiyorsa ben size nasihat etmek istesem de nasihatim size fayda vermez” âyetine dikkat çeker. Zira bu âyette “azdırmak” fiili Allah Teâlâ'ya bir peygamber tarafından izafe edilmiştir. Şeytanın güvenilmez olmasını mezkûr fiilin zahiri anlamını vermeye engel bir karîne olarak gören Mu'tezile'nin aynı fiilin Hz. Nuh tarafından isnat edildiğini nazarı itibara almaması kabul edilemez (el-Mâtürîdî, 2005, V, 302). Benzer bir durum meşîet meselesi için de geçerlidir. Nitekim Mu'tezile meşîet fiilinin geçtiği yerlerde imkân buldukça bu fiilin faili olarak Allah'ı değil insanı göstermektedir. Bu durum kulun özgür iradesi var mıdır yok mudur tartışmasında sınırsız özgürlüğü savunan Mu'tezile'nin kendisine delil bulma faaliyetinin bir neticesi olarak tezahür etmektedir. Bu hususta “وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ” (76/İnsân/30). “Ve Allah dilemedikçe de dileyemezsiniz.” âyetine dikkat çeken Mâtürîdî'ye göre kulun meşîeti mutlak manada Allah'ın meşîetine bağlandığı için irade özgürlüğü açısından Kur'an'da geçen diğer *dilemek* manasındaki fiillerinin failinin kim olduğunun önemi yoktur. (el-Mâtürîdî, 2005, . XVI, 333). Mâtürîdî bu ve benzeri gerekçelere dayanarak Mu'tezile'nin âyetlere mezhebi kaygılarla anlam verdiğini ve tevillerinde haddi aştığını vurgulamaktadır. Onun bu hususta dikkat çektiği yorumlardan biri Ebû Bekr el-Esamm'ın aslah prensibine zeval vermemek için yaratıcıya yakışık almaz isnatlarda bulunmasıdır. Nitekim O, “اغواء” (azdırmak) ve “لعن”(lanet etmek) fiillerinin Allah'a izafesini, “Allah'ın sövmesi” anlamına geldiğini iddia etmiştir. Bu türden tevilleri ağır

bir dille eleştiren Mâtürîdî, Mu'tezile'nin yaptığı yorumları tahrif olarak nitelemektedir (el-Mâtürîdî, 2005, IIX, 32).

Mu'tezile'nin tevillerini tenkit ederken Mâtürîdî'nin kullandığı yöntemlerden biri kıraat ve irab farklılıklarına dikkat çekmektir. Nitekim O'nun beyanına göre Mu'tezile'den bazıları “وَلَا تُطِيعُ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا” (18/Kehf/28). “Kalbini bizi zikretmekten gafil kıldığımız kimseye itaat etme” âyetindeki “أَغْفَلْنَا” “eğfelnê” kelimesini “أَغْفَلْنَا” “eğfelenê” şeklinde okumuşlardır. Ancak mezkûr âyeti bu şekilde okumak resm-i Osmânî'ye muvafakatı açısından uygun olsa da ne sahih ne de şazz hiçbir kıraatta böyle bir okuyuş rivâyet edilmemiştir. Bu durum kendi prensiplerini korumak adına Mu'tezile'nin âyetleri var olmayan bir kıraat şekliyle okuyabileceğini göstermektedir. Öte yandan mezkûr okuyuş bizim dilimizdeki ifadeyle özne ve yüklem değişmesine kadar bütün manayı değiştirir. Çünkü Mu'tezile'nin okuduğu şekilde bu âyetin “kalbi, bizi zikretmekten gafil olan kimseye itaat etme” anlamına gelir. Mu'tezile'den Ca'fer b. Harb ise âyetteki “أَغْفَلْنَا” *eğfelnê* (gafil kıldık) kelimesi, “خَلِينَا” *halleynê* (serbest bıraktık) manasına geldiğini söylemiştir. Bu teville göre âyetin manası “Kalbini bizi zikretmekten serbest bıraktığımız kimseye itaat etme” şeklinde olur. Onların böyle bir teville gitmelerinin amacı, ilgili âyeti aslahprensibine uygun yorumlamaktır. Aynı amaçla Mu'tezile'den Ebu Bekr el-Esamm, âyetteki “gafil kıldık” ifadesinin mecazi olduğunu iddia eder. Çünkü ona göre Allah'ın kuluna dünyada vermiş olduğu şeref, zenginlik ve rahat kulun gafil olmasına sebep olduğu için gafil kılmayı Allah Teâlâ kendine isnat etmiştir. Mâtürîdî ise âyetleri zahiri anlamından koparan bu türden yorumların doğru olmadığını ve okuyuş vecihlerini değiştirecek kadar tevilde bulunan kimsenin Kur'ân'daki her âyeti istediği gibi yorumlayabileceğini ifade eder (el-Mâtürîdî, 2005, IX, 48).

Mâtürîdî'nin Mu'tezile'yi eleştirirken kullandığı bir diğer yöntem dil bilgisi kurallarına başvurmadır. O'nun bu metodu kullandığı âyetlerden biri “إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ وَلِذَلِكَ خَلَقَهُمْ” (11/Hûd /119) “Rabbinin rahmetle yarlıgıdığı (bağışladığı) kimseler müstesna ki onları bunun için yaratmıştır.” âyetidir. Nitekim Mu'tezile bu âyetteki “لِذَلِكَ” “bunun için” ibaresinin rahmetten ibaret olduğunu söylemiştir. Çünkü onlar aslah prensibi gereği Allah'ın yarattığı her şeyi kullarının iyiliği için yarattığını iddia etmiştir. Öte yandan *rahmet* kelimesinin müennes (dişil) olduğuna dikkat çeken Mâtürîdî, Mu'tezile'nin kullandığı manayı ifade eden cümlenin “لِذَلِكَ خَلَقَهُمْ” şeklinde değil, “تِلْكَ خَلَقَهُمْ” şeklinde gelmesi gerektiğini vurgular. Çünkü Arap dilinde “bu” manasına gelen “ذَلِكَ” kelimesi ancak müzekker (eril) kelimelerin yerine kullanılabilir. Müennes kelimelere işaret etmek için ise “تِلْكَ” ifadesinin kullanılması gerekir. Bu durum Mu'tezile'nin kendi prensiplerini korumak için en temel dil bilgisi kurallarını bile ihlal edebileceğini göstermektedir. (el-Mâtürîdî, 2005, VII, 333).

2. Fırkalar Arası Benzerlik Kurmak

Mâtürîdî'nin Mu'tezile'yi eleştirme yöntemi onların âyetlere yaklaşım şeklinin hatalı olduğunu ispat etmekle sınırlı değildir. Mâtürîdî i'tizâlî prensiplerin İslamî usûl ve esaslara dayalı olmadığını iddia etmiş, bu iddiasını savunurken nakli gerekçeler kadar aklî delillere de başvurmuştur. Mâtürîdî'nin kullandığı akli delillerden bir kısmı küfründe ittifak olan fırkaların görüşleriyle, Mu'tezilî anlayış arasında irtibat kurmaktır. Bu bağlamda Te'vilâtü'l-Kur'ân'da bazı i'tizâlî prensiplerin Gayrimüslim inançların görüşlerine benzetilmek suretiyle tenkit edildiği görülmektedir. Bu durumun en açık örneklerinden birisi aslah meselesinin devamı niteliğinde olan *ma'dûma* (yokluğa) şey denilip denilemeyeceği hususundaki tartışmada cereyan etmektedir. Nitekim Mu'tezile'ye göre *ma'dûm* (yokluk) da tıpkı varlık gibi *eşyâ*'dan bir kısımdır. Yani şey ifadesi hem varlık hem de yokluk için söylenilebilir. (eş-Şehristânî, 2009, 159). Mâtürîdî'nin beyanına göre Mu'tezile'nin bu anlayışı neticesinde eşyânın “şey” olması Allah'ın onu *inşâ* (var) etmesinden değil, eşyânın kendi zatından kaynaklanan bir durumdur. Bu takdirde eşyânın özünün kadim olması gerekir. Çünkü onlara göre Allah Teâlâ zaten var olan özleri bir araya getirerek eşyâyı icad eder. (el-Mâtürîdî, 2005, XII, 362). Mâtürîdî Mu'tezile'nin varlık anlayışını Dehriyye ve Senevviye gibi fırkaların

varlık anlayışına benzetir. Nitekim her iki fırka da yoktan var etmeyi kabul etmezler. Dehriyye âlemin temel elementlerinin kadîm olduğunu savunurken, Seneviyye de *Nur*'un ve *Zulm*'ün kadîm olduklarını savunmakta ve bütün âlemin bunlardan ortaya çıktığını ileri sürmektedirler. Aynı şekilde Mu'tezile'nin "*kulların kendi fiillerini kendilerinin yarattığı*" şeklindeki görüşü, iyiliğin ve kötülüğün farklı ilahlar tarafından yaratıldığına inanan Seneviyye vb. müşrik gurupların görüşüne benzemektedir. (el-Mâtürîdî, 2005, I, 64-65). Mâtürîdî'ye göre *teaddüdü'l-kudemâ*'dan (kadimlerin çoğalmasından) sakınmak için sıfatları inkâr edecek kadar tenzihte aşırı giden Mu'tezile'nin *ma'dûm* meselesindeki görüşleri, kadîmlerin çokluğunu iddia eden mezkûr fırkaların görüşleriyle ironik bir şekilde bağdaşmaktadır. (el-Mâtürîdî, 2005, XII, 362; Aytaç, 2015, 56).

Mâtürîdî'nin bu yöntemi kullanarak Mu'tezile'yi eleştirirken getirdiği delillerden biri müşriklerin "*أَنْزَلَ عَلَيْهِ الذِّكْرَ مِنْ بَيْنِنَا*" (38/Sad/8). "*Kur'an bizim aramızdan ona mı indirilmiş*" sözüne mukabil nazil olan "*أَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ*" (38/Sad/9). "*Yoksa onların yanında Vehhâb olan Aziz rabbinin hazineleri mi var*" âyetidir. Mezkûr âyetin tefsirinde Mâtürîdî müşriklerin "*nübüvvetin kendi hakları*" olduğu iddiasını, Mu'tezile'nin "*aslahın yaratılmasının kulların hakkı olduğu*" iddiasına benzetir. Zira hem müşrikler hem de Mu'tezile Allah'ın fazlını görmezden gelip, O'nun vermiş olduğu nimetin kendi hakları olduğunu savunmuşlardır (el-Mâtürîdî, 2005, XII, 215). Diğer yandan Mu'tezile'nin bu tavrı Mâtürîdî'ye göre "*Allah kul hakkında iyi olanı yaratmadığı takdirde zulmetmiştir*" diyen Yahudilerle de benzeşmektedir. İlgili görüşler arasındaki paralelliğe dikkat çeken Mâtürîdî, Mu'tezile'nin prensiplerinde ısrarcı olması halinde benzer görüşlere sahip olan Gayrimüslim toplumların akıbetlerini paylaşacaklarının mesajını vermektedir (el-Mâtürîdî, 2005, XV, 209-210). Öte yandan Mâtürîdî'nin kullanmış olduğu bu metodun kendisinin yolunu takip eden bazı âlimlerde daha şiddetli bir dille ortaya çıktığı görülmektedir. Örneğin Ebû Muîn en-Nesefî' (ö.508-1115) Mu'tezile'nin Seneviyye fırkasıyla kardeş olduğunu ifade etmiştir. Çünkü Nesefî'ye göre Mu'tezile'nin "*çirkinin yaratılması da çirkindir*" anlayışı, Seneviyye'nin "*yapan için faydalı olmayan şey çirkindir*" görüşünden etkilenecek ortaya çıkmıştır. Ne var ki aralarındaki fark Seneviyye'nin çirkin fiillerin ikinci bir ilah tarafından yaratıldığını söylemesidir (en-Nesefî, 2003, II, 250). Mâtürîdî mezhebine mensup bir diğer âlim olan Ebu's-Senâ Mahmud el-Lâmişî (ö.534/1139) ise yaratma fiilinin Allah'tan başkasına isnat etmenin şirk olduğunu, kulların kendi fiillerini kendilerinin yarattığını söyleyen Mu'tezilenin ise Mecûsîlerden etkilendiğini belirtmiştir. Ancak onun ifadesine göre Mecûsîler Mu'tezile'den daha insaflıdır. Çünkü Mecûsîler Allah'a yalnızca bir tane ortak koşarken, Mu'tezile bütün kulları Allah'a ortak koşmuştur (el-Lâmişî, 1995, 98). Görüldüğü üzere Mâtürîdî'nin yalnızca fikirleri ve itikadi görüşleri değil, kullanmış olduğu metotlar da takipçileri tarafından devam ettirilmiştir. Mu'tezile'nin sapkın fırklara benzetilmesinde onları hem ikaz hem de zemm manası bulunmaktadır. Ancak Mâtürîdî Mu'tezile'nin fikirlerini ve tevillerini zındıklık, tahrif ve teşbih gibi ağır ifadelerle eleştirirse de açıktan açığa onları küfürle itham etmemiştir (Aytaç, 2015, 118).

3. Çelişkilere Dikkat Çekmek

Mâtürîdî'nin Mu'tezile'yi eleştirirken kullandığı bir diğer yöntem onların çelişkilerini göstermektir. Bu çelişkiler bazen Mu'tezile'nin kendi prensipleri arasında tezat meydana gelmesi, bazen de Kur'an'la ya da vakıyayla ters düşmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Örneğin Mu'tezile aslah prensibinden hareketle Allah'ın bütün kullarına eşit şekilde nimet verdiğini savunmuş, hatta "*müminlere ve peygamberlere verilen bütün nimetlerin kâfirlere ve şeytanlara da verildiğini*" iddia etmiştir (el-Mâtürîdî, 2005, XI, 352). Mâtürîdî ise bu iddianın Kur'an'ın vermiş olduğu haberlere ters düştüğünü söylemiştir. O'nun konuyla ilgili getirdiği delillerden biri Hz. Musa'nın akli bir tercih yapamayacağı bebeklik döneminde, bir başkasından süt emmeyi kabul etmeyişi neticesinde kendi annesine kavuşmasıdır. Allah Teâlâ'nın "*وَحَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِنْ قَبْلُ*" (28/Kasas/12). "*Biz daha önceden (sütannelerden)*

emmesini engellemiştir” şeklinde buyurduğu âyetten açıkça anlaşılır ki Hz. Musa’nın başka kadınlardan süt emmeyişi, Allah Teâlâ’nın onu engellemek suretiyle Hz. Musa’ya tahsis ettiği bir fazilettir. Mâtürîdî’ye göre böyle vesileler küfre rağbet eden kâfirlere verilmiş olsaydı, onlar da iman edip hidâyete ulaşırdı. Dolayısıyla peygamberlere fazilet olarak verilen her sebebin veya vesilenin kâfirlere verilmediği açıktır (el-Mâtürîdî, 2005, VI, 17). Faziletin kulun hakkı olarak değil bilakis nimet olarak verildiğini vurgulayan Mâtürîdî bir peygambere verilen faziletin dahi diğer peygambere verilmeyebileceğini ifade eder. Bu hususta Hz. Süleyman’ın ve Hz. Eyyüb’ün şeytanlarla ilişkisini örnek gösterir. Nitekim Mâtürîdî’ye göre “*وَمِنَ الشَّيَاطِينِ مَنْ يَغُوصُونَ لَهُ وَيَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذَلِكَ وَكُنَّا لَهُمْ حَافِظِينَ*” (21/Enbiyâ /82). “*Şeytanlardan kendisi için dalgıçlık yapanları ve daha başka amel işleyenleri O’nun (Süleyman’ın) buyruğuna verdik ve hep onları zapt eden bizdik*” âyeti ile hemen sonrasında gelen “*وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ*” (21/Enbiyâ /83). “*Ve Eyyüb rabbine nida etti: Bu musibet bana dokundu. Sen merhametlilerin en merhametlisin (bana merhamet et)*” âyeti bu durumu ortaya koymaktadır. Yukarıdaki âyetlerden de anlaşılacağı üzere Allah Teâlâ şeytanları Hz. Süleyman’a boyun eğdirirken, Hz. Eyyüb’ün şeytanlar tarafından zarar görmesine izin vermiştir. Gerçi Mu’tezile aslah prensibi sebebiyle Hz. Eyyüb’e dokunan musibetin şeytan olduğunu kabul etmemiştir. Fakat Mu’tezile’nin âyetler arası bütünlüğü görmezden geldiğine işaret eden Mâtürîdî, Hz. Eyyüb’ün durumunu ifade eden ikinci âyeti, “*أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ*” (38/Sâd /41). “*Hiç şüphesiz meşakkat ve elem ile şeytan bana dokundu*” âyetiyle tefsir etmiştir. Buna göre ilk âyette mücmel bir ifade olarak geçen musibet kelimesi şeytan olarak beyan edilmiştir. Dolayısıyla Mâtürîdî Mu’tezile’nin kullar arasındaki eşitlik üzerine bina ettiği adalet anlayışının vakıa ile tutarsız olduğuna dikkat çekmiştir. (el-Mâtürîdî, 2005, IX, 312).

Mâtürîdî’nin bu yöntemi kullanarak tenkit ettiği hususlardan biri, Mu’tezile’nin sıfatlara yükledikleri anlamlardır. Nitekim onlar teaddüdül-kudemâdan sakınmak için Allah’ın sıfatlarının zatının aynısı olduğunu söylemişlerdir. Bu sebeple Allah’a Kur’ân’da ispat edilen vasıfları tevîl etmek durumunda kalmışlardır. Örneğin onların bir kısmı Allah’ın iradesini onun emri olarak yorumlamıştır. Mezkûr yoruma göre Allah’ın murad etmesi demek onun emretmesi demektir. Ancak Mâtürîdî’ye göre “*irâde*” kavramı Allah Teâlâ’ya isnat edilince *rıza*, *emir* ve *ihtiyar (tercih)* olmak üzere üç farklı anlama gelebilir. (el-Mâtürîdî, 2005, VI, 268).

Bu yüzden bu kavram kullanıldığı âyette geçtiği bağlama göre değerlendirilmelidir. Ona göre Mu’tezile’nin Allah Teâlâ’nın kulları hakkındaki irâdesini emir şeklinde anlamaları isabetli değildir. Çünkü irâdenin her zaman emir olarak tevîl edilmesi, ahkâm yönünden yanlış yorumlara neden olabilir. Örneğin “*يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمْ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمْ الْعُسْرَ*” (2/Bakara/185). “*... Allah sizin için kolaylığı murad eder. Zorluğu murad etmez*” mealindeki âyeti kerimede geçen *muradı* emir manasında almak, seferde olan yahut hastalanan bir kişinin oruç tutmasını Allah’ın emrine karşı gelmesi olarak yorumlamak demektir. Çünkü seferî yahut hasta bir kimse için kolay olan oruç tutmamaktır. Dolayısıyla mezkûr anlayışa göre Allah Teâlâ hastanın ve seferinin oruç tutmamasını emretmiş olur ki Mu’tezile’nin böyle bir iddiası yoktur. (el-Mâtürîdî, 2005, I, 361).

Te’vîlâtü’l-Kur’ân’da bu yöntemin kullanılarak Mu’tezile’nin eleştirildiği bir diğer husus aslah prensibinin Kur’ân’daki pek çok kavramla tezat olmasıdır. Nitekim Mu’tezile’ye göre aslah gereği Allah’ın kulları için her zaman en iyi ve en güzel olanı yaratması gerekir. Buna göre en iyinin yaratılması Allah’ın bir lütfü değil bilakis kulun hakkıdır. Mâtürîdî ise Kur’ân’da lütuf manasını ihtiva eden veya gerektiren kavramlarla aslah prensibinin bağdaşmadığına dikkat çeker. Nitekim Kur’ân’da Allah Teâlâ’nın kendisine isnat etmiş olduğu merhamet, fazl ve afuv gibi kavramların hepsi lütuf manasını şamildir. Fakat bu kavramları Allah’ın adalet vasfının bir gereği olarak kabul eden Mu’tezile hem ilgili kavramların sözlük manasını, hem de Kur’ân’da kullandıkları âyetlerin siyakını görmezden gelmektedir. Mâtürîdî’in bu hususta getirdiği benzer delillerden biri “*نُصِيبُ بِرَحْمَتِنَا مَنْ نَشَاءُ وَلَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ*” (12/Yûsuf/56). “*... Biz rahmetimizi dilediğimize nasip ederiz. Muhsinlerin*

ecirlerini de zayi etmeyiz.” âyetidir. Mu'tezile'ye göre aslah prensibi gereği Allah'ın bazı kullarına merhamet edip, diğerlerine etmemesi mümkün değildir. Fakat âyette açık bir şekilde Allah'ın rahmetini dilediği kimseye tahsis ettiği ifade edilmektedir. Mâtürîdî'ye göre Allah'ın muhsin kimselerin ecirini zayi etmemesi onun adaletine, dilediği kimselere merhamet etmesi de rahmetine işarettir. Dolayısıyla Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi Allah'ın adil olmak için herkese merhamet etmesi gerekmez. (el-Mâtürîdî, 2005, VII, 324). Öte yandan *Allah'ın kulları için her zaman en iyi ve en güzel olanı yaratması gerekir* anlayışı kullara isnat edilen dua, tevekkül ve şükür gibi kavramlarla da bağdaşmaz. Mâtürîdî'ye göre Mu'tezilî anlayış gereği zaten en iyi olan yaratıldığı için duaya ve tevekküle ihtiyaç yoktur. Benzer şekilde aslah da kulun kendi hakkı olduğu için şükretmek anlamsızdır. (el-Mâtürîdî, 2005, XV, 45).

4. Kıyasa Başvurmak

Mâtürîdî'nin Mu'tezilî tevilleri ve görüşleri eleştirirken kullandığı metotlardan biri kıyastır. O, bu hususta bazen genelden özele akıl yürütmek suretiyle tümünden gelim metodunu kullanmaktadır. Örneğin Mu'tezile kulların imanı veya küfrü tercihinde Allah'ın herhangi bir müdahalesi olmadığını savunmuştur. Bu sebeple onlar Allah'ın hidâyetinin imana muvaffak kılmak manasında değil, doğru yolu göstermek manasındaki beyan olduğunu savunmuşlardır. Aynı şekilde idlâl de küfre düşürmek değil yanlışlığı göstermek manasındadır. Mu'tezile'nin bu iddiasına karşılık Mâtürîdî “مَنْ يَضِلَّ اللَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ” (7/A'râf/186). “... Allah'ın dalâlete düşürdüğü kimseye hiçbir hidâyet edici yoktur.” âyeti ile “وَمَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُضِلٍّ” (39/Zümer/37). “... Allah kimi hidâyetine erdirirse onu dalâlete düşürecek yoktur.” âyetini delil getirmektedir. Nitekim ilgili âyetler Allah'ın hidâyeti karşısında dalâlet olmadığı gibi, Allah'ın idlâli karşısında da hidâyet olamayacağı şeklinde bir genellemeye sahiptir. Bu genellemeden Allah'ın hidâyet verdiği kimsenin dalâlete düşmesi mümkün değildir şeklinde bir netice çıkmaktadır. Mâtürîdî'ye göre bu netice hidâyetin beyan manasında olduğunu iddia eden Mu'tezile'yi tenkit etmektedir. Zira Mu'tezile'ye göre âyetin manası “Allah kime doğruyu gösterirse ona yanlışlığı gösterecek yoktur.” demektir. Hâlbuki böyle bir durum gâyet mümkündür. Zira “tefvîk” fiilinin aksine “beyan etmek” fiili Allah'tan başkasına izafe edilebilir. Örneğin Allah Teâlâ doğruyu beyan ederken şeytan yanlışlığı beyan edebilir. Doğal olarak bu kimse için özgür iradesiyle şerri seçip dalâlete düşmek mümkündür. Dolayısıyla Mu'tezile'nin hidâyet beyandır görüşü “Allah kimi hidâyetine erdirirse onu dalâlete düşürecek yoktur” genellemesine uymamaktadır. Öte yandan Mâtürîdî'ye göre Allah'ın hidâyete muvaffak kıldığı kimseyi şeytanın hidâyetten alıkoyması mümkün değildir. Dolayısıyla bahsi geçen âyetlerdeki hidâyetin manası beyan olamaz. (el-Mâtürîdî, 2005, VI, 129).

Mâtürîdî'nin kıyas yaparak Mu'tezile'yi eleştirirken kullandığı bir başka metot sebîr ve taksim metodudur. Mâtürîdî'nin bu yöntemle Mu'tezile'nin günah işleyen kimse hakkındaki görüşlerini tenkit ettiği bilinmektedir. Nitekim Mu'tezile büyük günah işleyen kimsenin imandan çıktığını, küçük günahların ise affedildiğini iddia etmiştir. Mâtürîdî ise Mu'tezile'nin her iki görüşünün de Kur'ân ile çeliştiğini söylemiştir. O'nun bu hususta getirdiği delillerden biri Hz. Yûsuf'u kuyuya atan kardeşlerinin durumudur. Mâtürîdî'ye göre kardeşleri Hz. Yûsuf'u kuyuya atarken ya onu öldürmeyi yahut da babasından ayırmayı murad etmişlerdir. Dolayısıyla Hz. Yûsuf'u kuyuya atmaları ya küçük ya da büyük günahdır. Eğer onlar Hz. Yûsuf'u öldürmeyi kastetmemiş, yalnızca babasından ayırmayı murad etmişlerse küçük günah işlemişlerdir. Mu'tezile'ye göre küçük günahlar affedilmiş olduğu için Hz. Yûsuf'un kardeşlerinin istiğfar etmesine gerek yoktur. Fakat onlar işlemiş oldukları bu günahtan pişman olmuşlar ve Allah'tan bağışlanmayı dilemişlerdir. Nitekim onların babalarına hitaben “قَالُوا يَا أَبَانَا اسْتَغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا” (12/Yusuf/97). “... Ey babamız günahlarımız hakkında istiğfarda bulun dediler.” âyeti bu durumu açıkça göstermektedir. Dolayısıyla küçük günahlar Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi affedilmiş değildir. Öte yandan kardeşleri Hz. Yûsuf'u kuyuya atarken onu öldürmeyi murad etmişlerse büyük günah işlemişlerdir. Mâtürîdî'ye göre

bu durum büyük günah işleyen kimsenin imandan çıkmadığına delildir. Çünkü Hz. Yûsuf'un kardeşleri Kur'ân'da salih bir topluluk olarak nitelendirilmiş, hatta Mâtürîdî'nin de savunduğu görüşe göre tevbe ettikten sonra nebi olmuşlardır. Bu durumda onların Hz. Yûsuf'u kuyuya atmakla imandan çıktığını söylemek mümkün değildir. (el-Mâtürîdî, 2005, VII, 284). Mâtürîdî aynı metotla benzer bir eleştiriyi şefaata meselesi bağlamında yapmaktadır. Nitekim Mu'tezile şefaatin yalnızca küçük günahlara mahsus olduğunu iddia etmiştir. Mâtürîdî ise bir yandan küçük günahların affedildiğini söyleyip diğer yandan şefaati küçük günah işleyenlere tahsis etmenin makul olmadığını söyler. Zira ona göre günahları bağışlanmış kimseye şefaata etmek anlamsızdır. Makul olan küçük günahların affedildiğini iddia eden bir kimsenin şefaati büyük günah işleyenlere tahsis etmesidir. Ancak Mu'tezile büyük günah işleyeninin şefaata edilebileceğini savunmamış bilakis imandan çıktığını iddia etmiştir. Dolayısıyla Mu'tezile'nin büyük günah işleyeninin imandan çıktığını söylemesi, onların küçük günahların affedildiği iddiasıyla çelişmektedir. (el-Mâtürîdî, 2005, IX, 273).

SONUÇ

Mâtürîdî Mu'tezile'nin Kur'ân'ı yorumlama şeklini aklî ve naklî pek çok yöntemle eleştirmiştir. O'nun eleştirilerin arkasında yatan sebep Mu'tezile'nin kendi prensiplerini saf aklın bir gereği olarak görmesi ve bu prensipleri Kur'ân'a tasdik ettirme çabasıdır. Bu çabanın bir neticesi olarak onlar kendi görüşleriyle doğrudan çelişki arz eden âyetleri tevil etmeye çalışmışlardır. Mâtürîdî'ye göre Mu'tezile'nin âyetlere yaklaşım tarzı yanlıştır. Çünkü onlar Kur'ân'ı isnadı olmayan kıraatlarda okumuşlar, Allah'ın sıfatlarına sınırlama getiren, lafza mütehammil olmadığı manaları yükleyen ve birbiriyle çelişki arz eden tevillerde bulunmuşlardır. Mâtürîdî'nin tenkitleri incelediğinde onun tevil faaliyetinin kendisine değil, keyfiyetine ve gerekçesine itiraz ettiği görülmektedir. Mâtürîdî'ye göre Kur'ân ve Sünnet kaynaklı olmayan gerekçeler, lafzın zahiri manasını değiştirebilecek karîneler değildir. Böyle bir gerekçe olduğu takdirde ise lafza onun ilişkili olduğu bir mana vermekte beis yoktur. Ancak onun karşı olduğu husus tevilin mezhebi kaygılarla yapılması ve bir âyette yapılan tevilin başka âyetlerle çelişki arz etmesidir. Örneğin Mu'tezile'nin Allah'ın adalet sıfatına yüklediği anlam muhtelif âyetlerde beyan edilen Allah'ın merhameti ve fazlı gibi pek çok sıfatın manasıyla çelişmektedir. Bu durum Mu'tezile'nin adalet tasavvurunun merkezinde vahyin değil, kendi prensiplerinin bulunmasının bir neticesidir. Mâtürîdî ise bir âyete harici etkenlerle yapılan yorumları Kur'ân'ın bünyesinin kabul etmediğine dolayısıyla aynı yorumun başka âyetlerle uygunluk göstermediğine dikkat çekmektedir.

Öte yandan âyetlere yaklaşım tarzı açısından Mu'tezile'yi eleştirdiği vecihler, Mâtürîdî'nin dirayet yöntemini anlamaya yardımcı olmaktadır. Nitekim Mu'tezile özelinde yapılan tenkitlerden Mâtürîdî'ye göre âyetleri yorumlamada uyulması gereken bazı hususlar ortaya çıkmıştır. Çalışmamız bağlamında Mâtürîdî'nin tefsirde riâyet ettiği usûl kaidelerini şu şekilde özetleyebiliriz:

- 1) Âyetler arası bütünlüğe riâyet etmek, Kur'ân'ı Kur'ânla Tefsir etmek
- 2) Kur'ân ve Sünnet kaynaklı bir gerekçe olmaksızın teville gitmemek
- 3) Tevil edilen lafza ilgili olmadığı bir mana vermemek
- 4) Arap dili kaidelerini dikkate almak
- 5) Vahye dayalı öncüllerden hareketle kıyasta bulunmak
- 6) Öncülleri veya neticeleri vahiyle çelişen kıyaslardan sakınmak
- 7) Yapılan tevillerin birbiriyle çelişmemesine dikkat etmek

Kanaatimizce bu kaideler tüm zamanlarda ve mekânlarda müfessirin uyması gereken ilkelerdir. Mâtürîdî'ye göre bu ilkelere uymadan âyetleri yorumlamak, her mezhebin kendi görüşünü Kur'ân'a söyletmesine imkân verir. Halbuki doğru bir itikad, amel ve ahlak anlayışı için Kur'ân'ı eğip büken prensiplere değil, mayasını vahiyden almış ve Kur'ân tarafından şekillendirilmiş prensiplere ihtiyaç vardır.

KAYNAKLAR

- Aytaç, Muhammed Eşref, *İmam Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l-Kur'ân Adlı Eserinde Mu'tezile'yi Tenkit Ettiği Âyetler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2015.
- Bebek, Adil, *Habbâzî, Kelâmî Görüşleri ve el-Hâdî Adlı Eseri*, İtimat Yayınevi, Birinci Baskı, İstanbul, 2006.
- el-Eşarî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Makâlâtü'l-İslamiyyîn Ve İhtilafî'l-Musallîn*, (Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid), Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1990.
- el-Ferâhidî, Ebû Abdîrrahman Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn* (Thk. Mehdi el-Mahzûmî – İbrâhim es-Sâmerâî), Müessesetü'l-A'lâmi li'l-Matbûât, Beyrut, 1988.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, *Lisânü'l-Arab*, Dâru's-Sadr, Beyrut, t.y.
- İlhan, Avni, "Aslah", *DİA*, İstanbul, 1991.
- el-Kâdî, Abdü'l-Cebbar b. Ahmed el-Esed el-Ebâdî, *el-Usûlü'l-Hamse*, (Thk. Faysal Bedir Avni), Birinci Baskı, Kuveyt, 1998.
- el-Lâmişî, Ebu's-Senâ Mahmûd b. Zeyd el-Hanefî el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd li Kavâidi't-Temhîd* (Thk. Abdü'l-Mecîd et-Türkî) Birinci Baskı, Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyye, Beyrut, 1995.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân* (Thk. Ahmet Vanlıoğlu), Mîzân Yayınevi, İstanbul, 2008.
- en-Neşşâr, Ali Sâmi, *Neşetü'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslam*, Dokuzuncu Baskı, Dâru'l-Meârif, Kahire, t.y.
- en-Nesefî, *Tebsîratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn* (Thk. Hüseyin Atay), D.İ.B. Yayınları, Ankara, 2003.
- eş-Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *Nihâyetü'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelâm* (Tsh. el-Ferîd Ceyyûm), Birinci Baskı, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire, 2009.
- ez-Zâhirî, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Said b. Hazm el-Endülüsî, el-Kurtubî, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal* (Thk. Muhammed İbrahim Nasr), İkinci Baskı, Dâru'l-Cîl, Beyrût, 1996.